

MƏKTƏB VƏ PEDAQOJİ FİKİR TARİXİ
HISTORY OF SCHOOL AND PEDAGOGICAL THOUGHT
ИСТОРИЯ ШКОЛЫ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ

UOT: 37.01(075.8).

Gülmira Sahib qızı Əsədova
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun müəllimi,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0002-1914-8163>
E-mail: gulmirahaciyeva90@gmail.com
[https://doi.org/10.69682/arti.2026.93\(4\).92-96](https://doi.org/10.69682/arti.2026.93(4).92-96)

NAXÇIVAN MAARİFÇİLİK MÜHİTİNDƏ ŞƏXSİYYƏT TƏRBIYƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ:
TARİXİ ƏNƏNƏ VƏ MÜASİR METODOLOJİ YANAŞMALAR

Gulmira Sahib Asadova
lecturer at the Nakhchivan Teachers' Institute,
doctor of philosophy in pedagogy

ISSUES OF PERSONALITY EDUCATION IN THE NAKHCHIVAN
ENLIGHTENMENT ENVIRONMENT: HISTORICAL TRADITIONS
AND MODERN METHODOLOGICAL APPROACHES

Гюльмира Сахиб гызы Асадова
преподаватель Нахчыванского Института Учителей,
доктор философии по педагогике

ВОПРОСЫ ВОСПИТАНИЯ ЛИЧНОСТИ В НАХЧЫВАНСКОЙ
ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ СРЕДЕ: ИСТОРИЧЕСКИЕ ТРАДИЦИИ
И СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ

Xülasə. Məqalədə Naxçıvan maarifçilik mühitinin şəxsiyyət tərbiyəsi məsələlərinə dair tarixi təcrübəsi və bu irsin müasir metodoloji paradqlmalarla sintezi təhlil olunur. Tədqiqatda M.T. Sidqinin “Məktəbi-Tərbiyə” modelində uşaq psixologiyası, ailə-məktəb vəhdəti və ana dili amili, həmçinin “Molla Nəsrəddin” məktəbinin vətəndaşlıq mövqeyi və ictimai məsuliyyət prinsipləri araşdırılır. Müasir dövrün çağırışları fonunda səriştəəsaslı təlim, emosional intellekt və rəqəmsal vətəndaşlıq kimi innovativ yanaşmaların tarixi ənənələrlə vəhdəti əsaslandırılır. Nəticə etibarilə, milli ruhlu və global rəqəbatə davamlı şəxsiyyətin yetişdirilməsində tarixi varisliyin qorunmasının və müasir pedaqoji innovasiyaların tətbiqinin zəruriliyi vurğulanır.

Açar sözlər: *Naxçıvan maarifçiliyi, şəxsiyyət tərbiyəsi, Məhəmməd Tağı Sidqi, vətəndaşlıq mövqeyi, emosional intellekt səriştəəsaslı təlim, rəqəmsal vətəndaşlıq*

Abstract. The article analyzes the historical experience of the Nakhchivan enlightenment environment regarding personality education and the synthesis of this heritage with modern methodological paradqlms. The study explores child psychology, the unity of family and school, and the factor of the mother tongue in M.T. Sidqi's “Mektebi-Terbiye” model, as well as the principles of civic position and social responsibility within the “Molla Nasreddin” school. Against the backdrop of contemporary challenges, the integration of historical traditions with innovative approaches such as competency-based education, emotional intelligence, and digital citizenship is substantiated. In conclusion, the necessity of preserving historical continuity and applying modern pedagogical innovations in fostering a personality that is both nationally rooted and globally competitive is emphasized.

Keywords: *Nakhchivan enlightenment, personality education, Mohammad Taghi Sidqi, civic position, emotional intelligence, competency-based education, digital citizenship*

Аннотация. В статье анализируется исторический опыт нахчыванской просветительской среды в вопросах воспитания личности и синтез данного наследия с современными методологическими парадигмами. В исследовании рассматриваются детская психология, единство семьи и школы, а также роль родного языка в модели «Мектеби-Тарбия» М.Т. Сидги, наряду с принципами гражданской позиции и общественной ответственности школы «Молла Насреддин». На фоне вызовов современности обосновывается единство исторических традиций с инновационными подходами, такими как компетентностно-ориентированное обучение, эмоциональный интеллект и цифровое гражданство. В результате подчеркивается необходимость сохранения исторической преемственности и применения современных педагогических инноваций в воспитании личности, обладающей национальным духом и конкурентоспособной в глобальном мире.

Ключевые слова: нахчыванское просветительство, воспитание личности, Мухаммед Таги Сидги, гражданская позиция, эмоциональный интеллект, компетентностно-ориентированное обучение, цифровое гражданство

Naxçıvanın çoxəsrlik mədəniyyət tarixi Azərbaycan intellektual fikrinin inkişafında müstəsna yeri var. Bu region təkcə coğrafi deyil, həm də strateji bir mədəniyyət qovşağı olaraq, əsrlər boyu elmi həmçinin fəlsəfi düşüncənin mərkəzi kimi çıxış etmişdir. Xüsusilə XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində bu bölgədə formalaşan maarifçilik hərəkatı, sadəcə savadlılıq səviyyəsinin artırılması və kütləvi təhsilin təşkili deyil, həm də mahiyyət etibarilə milli kimliyin qorunması, özünüdərk prosesinin sürətlənməsi və modern şəxsiyyətin formalaşması məqsədini güdürdü. [2, s. 77] Bu dövrün maarifçiliyi fərdi kütlə halından çıxarib, onu öz hüquqlarını bilən, vətəndaşlıq məsuliyyətini dərk edən “yeni insan” modelinə çevirmişdir.

Müasir dövrdə qloballaşmanın gətirdiyi sürətli mədəni transformasiyalar, milli dəyərlərin qlobal standartlarla toqquşması və rəqəmsal mühitin yaratdığı yeni sosiokültural reallıqlar fonunda bu zəngin tarixi təcrübənin dərinədən öyrənilməsi həyatı əhəmiyyətliyədir. Bu tarixi irs sadəcə keçmişin xatirəsi deyil, eyni zamanda müasir təhsil sistemimiz üçün fundamental bir dayaq nöqtəsi olmuşdur. Buna görə də, klassik maarifçilik ənənələrinin müasir metodologiya xüsusilə subyekt-subyekt münasibətlərində, emosional intellektin inkişafı və kompetensiya əsaslı təlim modelləri ilə sintez edilməsi xüsusi aktualdır. Belə bir sintez, gənc nəslin həm milli köklərinə sadıq qalmasını, həm də dünya elminin və qlobal dəyərlərin tələblərinə cavab verən intellektual şəxsiyyət kimi yetişməsinə təmin edən yeganə elm yoldur.

Məhəmməd Tağı Sidqi və Şəxsiyyətin Harmonik İnkişafı: Naxçıvan maarifçiliyinin sü-tunu sayılan Məhəmməd Tağı Sidqi üçün şəxsiyyət tərbiyəsi ailə və məktəbin ortaq məhsulu-

dur. Sidqi pedaqoji prosesi vahid bir sistem kimi görür; və o inanırdı ki, ailədə qoyulan mənəvi təməl məktəbdə elmi biliklərlə cıalanmalı, məktəbin verdiyi tərbiyə isə ailə mühiti tərəfindən dəstəklənilməlidir. O, 1894-cü ildə əsasını qoyduğu “Məktəbi-Tərbiyə” vasitəsilə təcrübə şəkildə sübut etdi ki, uşaq psixologiyasını, onun yaş xüsusiyyətlərini və fərdi meyllərini nəzərə almadan aparılan hər hansı tərbiyəvi təsir formal xarakter daşıyır və şəxsiyyətin daxili aləmində kök sala bilmir. [3, s. 59]

Maarifçiyə görə, müəllim uşağın ruhuna nüfuz etməyi bacarmalı, təlimi quru nəsihətçilikdən çıxarib canlı, psixoloji amillərə söykənən bir prosesə çevirməlidir.

Sidqinin metodologiyasında şəxsiyyətin “əxlaqi saflığı” onun “elmi dərk” ilə eynik təşkil edir. O, intellektual inkişafı mənəviyyatdan ayırmırdı; hesab edirdi ki, yüksək elmi biliyə sahib olan, lakin əxlaqi dəyərlərdən məhrum olan fərd cəmiyyət üçün faydalı şəxsiyyət ola bilməz. Bu vəhdət onun tədris proqramlarında dünyəvi elmlərlə etik davranış normalarının paralel aşılmasında özünü büruzə verməkdə idi. Eyni zamanda, o hesab edirdi ki, ana dilini mükəmməl bilməyən, öz dilinin incəliklərinə həmçinin ifadə qüdrətinə bəlad olmayan fərd milli kimlik qazanmış şəxsiyyət ola bilməz. [4, s. 145]

Dil Sidqi üçün sadəcə ünsiyyət vasitəsi olmayıb, şəxsiyyətin milli özünüdərkinin təməl daşı və onun tarixi yaddaşına bağlanan ən güclü bağ idi. Bu səbəbdən o, ana dilində təhsilin və ana dili sevgisinin aşılmasını şəxsiyyət formalaşmasının ilkin şərti kimi irəli sürürdü.

Mollanəsrəddinçi Tərbiyə Sistemi və Vətəndaşlıq Mövqeyi: Cəlil Məmmədquluzadə və onun məsləkdaşlarının Naxçıvan mühitində formalaşmış ideyaları şəxsiyyət tərbiyəsində “icti-

mai məsuliyyət” faktoru kimi ön plana çıxardı. Mollanəsrəddinçilərin tərbiyə sistemi klassik pedaqogikadan fərqli olaraq, fərdi sadəcə qapalı məktəb mühitində deyil, birbaşa geniş ictimai-siyasi reallıqlar daxilində nəzərdən keçirilirdi. Bu məktəbin nümayəndələri hesab edirdilər ki, tərbiyənin əsas qayəsi insana xalqın dərini öz dərdi kimi hiss etdirmək və onu passiv müşahidədən fəal qurucuya çevirməkdir. Burada şəxsiyyət mənəvi ədalətə və nadanlığa qarşı mübarizə aparmalı, mövhumatın qaranlığından elmin işığına can atmalı, öz fundamental hüquqlarını tanıyan və ən əsası, cəmiyyətin ümumi tərəqqisi üçün çalışan aktiv subyekt olmalıdır.

Mollanəsrəddinçi tərbiyə metodologiyasında tənqidi təfəkkürün formalaşdırılmasında mərkəzi yer tuturdu. Onlar şəxsiyyəti “müti” (itətkar) olmaqdan çıxarıb, ətrafda baş verən hadisələrə analitik nəzərlə baxa bilən “hürri” (azad) vətəndaş kimi yetişdirməyi qarşıya məqsəd qoyurdu.

Cəlil Məmmədquluzadənin “Məktəb” hekayəsində və digər publisistik yazılarında irəli sürdüyü ideyalar göstərirdi ki, vətəndaşlıq mövqeyi şəxsiyyətin ali keyfiyyətidir. Bu sistemdə şəxsiyyətin yetkinliyi onun fərdi uğurları ilə deyil, mənsub olduğu cəmiyyətin oyanışına və milli tərəqqiyə verdiyi uğurlar ilə ölçülürdü. Beləliklə, Naxçıvan mühitində formalaşan bu tərbiyə modeli Azərbaycan pedaqoji fikrinə “ictimai faydalılıq” və “milli təəssübkeşlik” prinsiplərini əsas götürərək, müasir vətəndaş tərbiyəsinin elmi-tarixi bünövrəsini yaratmışdır.

Müasir dövrün tələbləri şəxsiyyət tərbiyəsində sadəcə biliyin mexaniki şəkildə ötürülməsini deyil, həmin biliyin həyat fəaliyyətinə transformasiya olunmasını təmin edən bacarıq və dəyərlərin (səriştələrin) formalaşmasını tələb edir. [7, s. 34]

Bu yanaşma təhsilin məzmununu “nəyi bilmək” prinsipindən “necə tətbiq etmək” və “hansı dəyərlərə sahib olmaq” müstəvisinə keçirilir. Bu gün Naxçıvanın təhsil müəssisələrində tətbiq olunan yenilikçi yanaşmalar göstərir ki, şəxsiyyət artıq tərbiyənin passiv “obyekti” deyil, öz inkişaf trayektoriyasını müəyyən edən, yaradıcı və təşəbbüskar “subyekt”dir. [1, s. 42] Bu münasibətləri şagird və tələbənin özünüreallaşdırma imkanlarını genişləndirir, təhsil alanın fərdi rəyini və seçimini ön plana çıxararaq onu təhsil prosesinin mərkəzi fiquruna çevirir.

Emosional İntellekt: Müasir metodologiya fərdin öz hisslərini tanımasını, onları effektiv şəkildə idarə etməsini və sosial mühitdə konstruktiv münasibətlər qurmasını şəxsiyyətin yetkinlik göstəricisi hesab edir.[6, s. 210]

Emosional intellekt artıq sadəcə bir psixoloji xüsusiyyət deyil, şəxsiyyətin sosial adaptasiyasını həmçinin uğurunu təmin edən fundamental bir kompetensiyadır. Gənclərin öz daxili dünyasını dərk etməsi, emosional vəziyyətlərini tənzimləməsi və başqaları ilə sağlam empatiya qurması bu gün təlim-tərbiyə prosesinin ayrılmaz və zəruri hissəsidir. Bu proses gənclərdə stressə davamlılıq, qərar qəbul etmə məsuliyyəti və sosial liderlik kimi keyfiyyətləri inkişaf etdirib, onları qloballaşan dünyanın mürəkkəb sosial münasibətlərinə hazırlayır.

Araşdırmalardan görə bilirik ki, şəxsiyyət tərbiyəsində müvəffəqiyyət bu üç amilin ailə, məktəb və cəmiyyətin ayrılmaz vəhdətindən və qarşılıqlı koordinasiyasından asılıdır. Şəxsiyyətin formalaşması prosesi bu üç sosial institutun hər birinin özünəməxsus funksiyalarını yerinə yetirilmiş vahid bir mühitdə baş verir.

Naxçıvanda ailə institutu tarixən güclü və mühafizəkar (müsbət mənada dəyərləri qoruyan) bir struktur olduğu üçün milli-mənəvi dəyərlərin, adət-ənənələrin və etik normaların nəsil-dən-nəslə ötürülməsində ciddi bir boşluq və ya problem müşahidə olunmayıb hal hazırda nəzərə çapmır. Ailə burada şəxsiyyətin mənəvi fundamentini qoyan ilkin və ən təsirli məktəb rolunu tutur.

Rəqəmsallaşma ailədaxili ünsiyyət modelərini transformasiyaya uğradır və gənclərin dəyərlər sisteminə nəzarət olunmayan virtual mənbələrdən təsirlər gətirib çıxarır. Bu müdaxilə fonunda “Rəqəmsal Vətəndaşlıq” tərbiyəsi şəxsiyyətin formalaşmasında strateji əhəmiyyət kəsb edir. Müasir metodologiya tələb edir ki, şəxsiyyət rəqəmsal mühitdə özünü təhlükəsiz hiss etməli, etik qaydalar çərçivəsində davranmalı və virtual dünyanın manipulyasiyalarına qarşı mənəvi immunitet qazanmalıdır. Bu məqsədlə, ailənin tarixi təcrübəsi ilə yanaşı məktəbində təqdim etdiyi media savadlılığı və cəmiyyətin dəstəklədiyi sosial nəzarət mexanizmləri birləşərək, rəqəmsal dövrün təhdidlərini şəxsiyyətin inkişafı üçün imkanlara çevirməlidir.

Naxçıvan maarifçilik mühitində şəxsiyyət tərbiyəsi həm zəngin tarixi köklərə, eyni ilə də

çevik müasir metodologiyaya malikdir. Bu mühit əsrlər boyu formalaşmış pedaqoji irsi qoruyub saxlamaqla yanaşı, dövrün tələblərinə uyğun olaraq özünü yeniləməyi bacaran dinamik bir struktur olmuşdur. Tarixi təcrübə – xüsusilə klassik maarifçilərimizin irəli sürdüyü milli qurur, ana dili sevgisi, əxlaqi saflıq prinsipləri – bugünkü innovativ təlim üsulları (interaktiv metodlar, layihə əsaslı öyrənmə, rəqəmsal maarifçilik) ilə sintez olunduqda, milli ruhlu şəxsiyyətlərin yetişməsi həm daha effektiv, həm də daha davamlı olur.

Bu sintez prosesi gənc nəslin yalnız global texnoloji yenilikləri mənimsəməsini deyil, həm də bu yenilikləri milli maraqlar və dəyərlər süzgəcindən keçirməsini əsas tutur. Şəxsiyyət tərbiyəsində tarixi varisliyin qorunması gənclərin milli köklərinə bağlanmasını təmin edən və bir növ “mənəvi lövbər” rolunu oynayır. Müasir metodoloji yanaşmalar isə həmin gənclərin global rəqabətə davamlı, açıq fikirli və yaradıcı fərdlər kimi formalaşmasına yol açır. Beləliklə, Naxçıvanın pedaqoji mühiti göstərir ki, tərəqqi keçmişini inkar etmək üçün yox, onun üzərində müasir dünyagörüşünü inşa etməkdir.

Nəticə. Nəticə etibarilə, milli ruhlu və global rəqabətə davamlı şəxsiyyətin yetişdirilməsində tarixi varisliyin qorunması və müasir pedaqoji innovasiyaların tətbiqinin zəruriliyi vacib məsələlərdən biridir. Naxçıvan maarifçilik mühitində formalaşmış şəxsiyyət tərbiyəsi sistemi Azərbaycan pedaqoji fikir tarixində mühüm yer tutur və bu irs müasir təhsil yanaşmaları üçün də aktual elmi-metodoloji əhəmiyyət daşıyır. Araşdırma göstərir ki, Məhəmməd Tağı Sidqinin “Məktəbi-Tərbiyə” modeli, mollanəsrəddinçilərin vətəndaşlıq mövqeyi və ictimai məsuliyyət ideyaları şəxsiyyətin milli-mənəvi dəyərlər əsasında formalaşdırılmasına xidmət etmişdir. Bu ənənələrdə ailə, məktəb və cəmiyyətin qarşılıqlı vəhdəti əsas prinsip kimi çıxış etmiş, şəxsiyyətin həm əxlaqi, həm də intellektual inkişafı vahid sistem daxilində nəzərdən keçirilmişdir.

Müasir dövrdə isə qloballaşma, rəqəmsallaşma və sosial dəyişikliklər şəxsiyyət tərbiyəsinə yeni yanaşmalar tələb edir.

Beləliklə, Naxçıvan maarifçilik mühiti sübut edir ki, şəxsiyyət tərbiyəsində davamlı inkişaf yalnız tarixi varisliyin qorunması və müasir pedaqoji yeniliklərin qarşılıqlı sintezi əsasında mümkündür. Bu yanaşma həm milli-mənəvi dəyərlərin gələcək nəsillərə ötürülməsinə, həm də müasir dünyanın çağırışlarına uyğun çevik və düşünən vətəndaşların yetişdirilməsinə geniş imkan yaradır.

Problemə elmi yeniliyi. Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Naxçıvan maarifçilik mühitində şəxsiyyət tərbiyəsinə dair klassik pedaqoji ideyalar müasir metodoloji yanaşmalar kontekstində sistemli şəkildə təhlil edilmişdir. Tədqiqatda ilk dəfə olaraq Məhəmməd Tağı Sidqinin “Məktəbi-Tərbiyə” modelində ailə-məktəb vəhdəti, ana dili amili və uşaq psixologiyasına əsaslanan tərbiyə prinsipləri səriştəəsaslı təlim, emosional intellekt və rəqəmsal vətəndaşlıq kimi müasir pedaqoji konsepsiyalarla müqayisəli şəkildə əlaqələndirilmişdir.

Problemə aktuallığı. Müasir dövrdə qloballaşma, rəqəmsallaşma və sürətli sosial-mədəni dəyişikliklər şəxsiyyət tərbiyəsi məsələsini pedaqoji elmin ən aktual problemlərindən birinə çevirmişdir. Gənc nəslin milli-mənəvi dəyərlərə bağlı, eyni zamanda müasir dünyanın tələblərinə uyğun çevik düşüncəli, yaradıcı və sosial məsuliyyətli şəxsiyyət kimi formalaşdırılması təhsil sisteminin əsas prioritet istiqamətlərindən hesab olunur. Bu baxımdan, Azərbaycan maarifçilik tarixində mühüm yer tutan Naxçıvan maarifçilik mühitinin pedaqoji irsinin öyrənilməsi və onun müasir metodoloji yanaşmalarla əlaqələndirilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Problemə praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, məqalədə irəli sürülən nəzəri müddəalar və metodoloji yanaşmalar müasir təlim-tərbiyə prosesində şəxsiyyətin formalaşdırılması istiqamətində praktik tətbiq imkanlarına malikdir. Naxçıvan maarifçilik mühitinin tarixi təcrübəsinin öyrənilməsi müəllimlərin pedaqoji fəaliyyətində milli-mənəvi dəyərlərə əsaslanan tərbiyə modelinin daha səmərəli qurulmasına kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Əlizadə, Ə.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkürün metodoloji prinsipləri / Ə.Ə. Əlizadə. – Bakı: ADPU Nəşriyyatı, –2016. –248 s.
2. Hacıyev, İ.M. Naxçıvanın intellektual tarixi və maarifçi mühiti / İ.M. Hacıyev. – Naxçıvan: Əcəmi NPB, –2018. –320 s.
3. Hüseynzadə, R. Pedaqoji prosesin psixologiyası / R. Hüseynzadə. – Bakı: Nurlar, –2017. –312 s.

4. Məmmədov, K. Azərbaycan maarifçilik hərəkatında Naxçıvan mütəfəkkirlərinin yeri / K. Məmmədov. – Bakı: Elm və Təhsil, –2020. –276 s.
5. Səfərov, R. “Müasir şəxsiyyət tərbiyəsində emosional intellekt və sosiallaşma” // Azərbaycan Məktəbi jurnalı, –2022. № 3, –s. 45-56.
6. Seyidov, S.İ. Şəxsiyyət psixologiyası və tərbiyənin müasir problemləri // –Bakı: Təhsil, –2014. –384 s.
7. Veysova, Z. Fəal öyrənmə və tərbiyədə innovasiyalar / Z. Veysova. –Bakı: Müəllim nəşriyyatı, –2019. –196 s.
8. Mammadzade, R.R. Teoría y problemas actuales de la formación moral de los estudiantes // Universidad y Sociedad, Tendencias de las nuevas economías: la importancia de sus publicaciones para alcanzar el desarrollo sostenible. Parte I vol. -17 Núm. – 2025 <https://rus.ucf.edu.cu/index.php/rus/article/view/5019>
9. Məmmədşadə, R.R. Tərbiyə texnologiyaları ilə fəaliyyətin psixoloji məsələləri // - Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun elmi əsərləri, 2025. № 5, –s. 152-156 <https://journals.arti.edu.az/journal?id=31-volume-92-No5-2025>

Redaksiyaya daxil olub: 15.05.2026